ڦُلو ڪي. ميگهواڙ

سُر ڏاهر يا ڏهر: تاريخي، جاگرافيائي، موضوعاتي ۽ لسانياتي اڀياس

Abstract:

Sur Daahir or Dahir: Historical, Geographical, Subjective and Linguistical study

The Compilation and explanation of Shah Latif's poetry "Shah jo Risalo" had started soon after the great legend of Sindh was laid to rest. Latif's poetry "Shah jo Risalo" has been commonly divided or classified into thirty chapters / parts referred to as 'Sur'. This nomenclature is based on: (a) the subject or story of that particular sur and (b) Raag / music. Some surs relate poetry with the name of that particular sur while other do not. There are limited Raags in classical music of Hindustan. Latif, therefore, felt the need and created his own Raags / surs by making minor changes to the original existing Raags, which came about to be called Desi Raags, for instance Sur Maaraee, Sur Saamoondi etc. and the name of each sur is in relation to its particular subject matter. The title of sur Daahir or Dahir is a controversial one. Initially, it was written as Daahir, which was later changed to Dahir, without any logic, basis or valid reasoning. The title of this 'Sur' neither has any relation to the subject or story nor any relation with the classical or Desi Raags. This paper is a research work which studies the title of this 'Sur' with relation to its historical, geographical, subjective and linguistical perspective and back ground..

تت:

شاهه لطيف جي ڪلام 'شاهه جي رسالي' جي سهيڙ، ترتيب ۽ تشريح جو ڪم شاهه صاحب جي هِن دنيا ڇڏڻ کان سِگهو ئي پوءِ شروع ٿي چُڪو هو. شروعات حافظي ۾ محفوظ ڪرڻ سان ٿي، پوءِ هٿ اکري نسخن جي صورت ۾ لکڻ کان ويندي اڄ جي جديد دور ۾ ڇاپي مشينن ۾ شايع ڪرڻ تائين شاهه جي شيداين، ۽ فقيرن، ڏيهي توڙي پرڏيهي مُحققن ۽ عالمن پاڻ موکيو. هر ڪنهن پنهنجي سوچ، سمجهه، اڀياس، ۽ مشاهدي آهر مُڪمل ۽ مُستند رسالو ڏيڻ لاءِ ڪيترائي سال محنت ڪري، ڪشالا

ڪاٽي لطيف سائين، سنڌي ٻولي ۽ سنڌ سان محبت جا مثال قائم ڪيا. انهن پنهنجي وس آهر فخر لائق ۽ ساراهه جوڳو ڪم ڪيو. پر ڇاڪاڻ ته، لطيف جو ڪلام اونهو سمنڊ آهي، جنهن جي فن، فڪر، ٻولي، ۽ سندس ڪردارن جا تاريخي، سماجي ۽ جاگرافيائي لاڳاپا ۽ حوالا ايڏا ته اونها ۽ گهڻ رخا آهن جو اِهو مُمڪن ئي ناهي، ڪو هڪ ٽوٻو انهي اونهي عميق مان سڀ معنيٰ جا موتي ميڙي سگهي، تنهن ڪري سندس ڪلام جي ڪيترن ئي رهيل پاسن تي تحقيق هلي پئي ۽ هلندي رهندي. انهيءَ خيال ڪي سامهون رکندي اسان 'سُر ڏاهر' کي ڏسنداسين ته ڪيترائي اهڙا نُڪتا نروار ٿين ٿا، جيڪي تحقيق طلبين ٿا، ۽ ڪيترائي اهڙا سوال اڀرن ٿا، جيڪي جوابن جي گهُر ڪن ٿا.

شاهه جو ڪلام جن مُختلف ڀاڱن، حصن، يا بابن ۾ ورهايل آهي، تن کي 'سُر' جو نالو ڏنو ويو آهي، انهيءَ مان واضح ڳالهه اِها آهي ته، انهي ورهاست ۾ موسيقيءَ کي مرڪزي اهميت حاصل رهي. مُختلف رسالن ۾ سُرن جو تعداد مُختلف آهي. اڄ جا پارکو ۽ مُحقق مجموعي طرح ٽيهن جي انگ تي مُتفق آهن. انهن سُرن مان ڪيترن ئي سُرن جا نالا موسيقيءَ جي راڳن جا نالا آهن، جيڪي ڪلاسيڪل راڳ آهن، ته ڪن جا وري ديسي راڳن جا نالا آهن، جيڪي راڳ شاهه صاحب ڪلاسيڪي راڳن جي ٿوري گهٽي وڌير گهير سان ٺاهيا. انهن سُرن جي مواد يا موضوع جي بُنيادي حيثيت آهي (سُر جو نالو ڏيڻ يا رکڻ ۾). انهن اصولن کي سامهون رکي اسان جڏهن 'سُر ڏاهر' يا 'سُر ڏهر' تي اِهو نالو رکجڻ يا پوڻ جو اڀياس ڪنداسين، ۽ جيڪي تحقيق جا سوال اُڀرن ٿا، تن جا جواب ڳولهڻ 'سُر ڏاهر' جو تاريخي، جاگرافيائي، موضوعاتي ۽ لسانياتي جائزو وٺنداسين.

تحقيق جا سوال:

١. انهي سُر جو نالو 'سُر ڏاهر' آهي يا 'سُر ڏهر'؟ ۽ ڇو؟

٢. اهو نالو پوڻ يا رکجڻ جو بُنياد موسيقيءَ جي راڳ جو نالو آهي يا سُر جي شاعريءَ جو موضوع؟

٣. ڄام ڏاهر جي انهيءَ سُر سان ڪهڙي ۽ ڪيتري نسبت آهي؟

۴. انهيءَ سُر ۾ آيل تاريخي واقعن، جاگرافيائي اهڃاڻن، ڪردارن ۽ شاهه

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

صاحب جي فڪر ۽ موضوعن جي سُر جي نالي سان ڪيتري هم آهنگي آهي؟

اڳ ٿيل تحقيق جو جائزو:

اڳ ٿيل تحقيق جي روشنيءَ ۾ سڀ ڪان پهرين اسان اها ڳالهه سمجهنداسين ته، انهي سُر جو نالو 'سُر ڏاهر' آهي يا 'سُر ڏهر'؟ اوائلي نسخن ۾ انهيءَ سُر جو نالو 'سُر ڏاهر' ملي ٿو، هِتي اسان اِهو به ڏسنداسين ته، 'ڏاهر' مان ڦري 'ڏهر' ڪڏهن ۽ ڪيئن ٿيو؟

'شاه جو رسالو: قديم نسخي ڪريمي بمبئي ڇاپي جو سچو نسخو' ۾ سُر جو نالو 'ڏاهر' ڄاڻايل آهي. اُنهي نُسخي لاءَ سنڌ مُسلم ادبي سوسائٽي جو آنرري سيڪريٽري حاجي محمد صديق محمد يوسف ميمڻ لکي ٿو ته، "هي نسخو هڪ سوَ سال اڳي بمبئيءَ ۾ قاضي ابراهيم ابن قاضي نور محمد جي ڪوشش سان مطبع حيدري منجهان شايع ٿو هو . اُنهي وقت ۾ ميون محمد هالن وارو ۽ آخوند عبدالرحيم عباسي حيات هئا. جن وٽ سيئي جهونا ۽ مُستند رسالا دستخط صورت ۾ موجود هئا. انهن جي صلاح مشورت سان هي نسخو تيار ٿي بمبئي ڏانهن موڪليو ويو هو. اُنهن ٻنهي بُزرگن جي صلاح سان ڀٽ شاه جي قديم ڪلام گوي فقيرن ڪان ڪيترن بيتن جون جُدا جُدا پڙهڻيون هٿ ڪيون ويون. جي هن نسخي جي حاشيه تي ڄاڻايل آهن. جن دوستن، جيئن ته ڊاڪٽر گربخشاڻي، مسٽر تارا چند، شمسُ العلماءَ مرزا قليچ بيگ ڀٽائي جو ڪلام ڇپايو هو. تن جي لاءِ هي نسخو رهبر ۽ رهنما هو. هي رسالو انهيءَ قديم بمبئي واري نسخي جو هُوبهُو نقل آهي." (۱)

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ پهريون دفعو لپسيا (جرمني) ۾ ۱۸٦٦ع ۾ شاه جو رسالو مرتب ڪيو، جنهن ۾ سُرن جو وچور جي سري هيٺ ڏنل فهرست ۾ سُر جو نالو سُر ڏهر ڏنل آهي جڏهن ته اندر سُر جو نالو 'ڏاهر' ڏنل آهي، ۽ سڄي سُر جي صفحن مٿئين حاشيي ۾ 'ڏاهر' لکيل آهي. ٻيو ڇاپو جيڪو شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد سنڌ ۱۹۸۵ع ۾ شايع ڪيو، جيڪو پهرين ڇاپي جي ڦوٽو ڪاپي آهي.

شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ، پنهنجي مرتب ڪيل رسالي 'رسالہ شاه عبداللطيف ڀٽائي' جيڪو محمد يوسف برادرس بڪ سيلر ۱۹۵۱ع ۾ شايع ڪيو، جنهن پاڻ بلڪل ڊاڪٽر ٽرمپ وانگر نالو 'ڏهر' لِکيو آهي، ۽ حاشيي ۾ انهي وضاحت خاطر

'ڏاهر' لکيو اٿائين، ته ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي رسالي ۾ 'ڏاهر' لکيو آهي. پر، ڊاڪٽر ٽرمپ جو نقل ڪندي، پوري سُر جي هر صفحي تي 'سُر ڏاهر' لکيو آهي. مرزا صاحب پنهنجي رسالي جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته، "شاه جي رسالي جا جهونا ٻه ڇاپا آهن. هڪڙو بمبئي وارو رسالو، جو ۱۸٦٦ع ۾ ڇپيو، ۽ ٻيو ٽرمپ صاحب وارو جو پڻ سرڪار ساڳي سال ۾ ڇاپايو. تنهن ڪان پوءِ سرڪار ڀٽ جي رسالي تان نئون ڇاپو سن ۱۹۰۰ع ۾ تعليم ڪاتي لاءِ ڇاپايو. انهن ڇاپن مان پهرين ٻن جي صورتخطي اڳئين وقت جي آهي، جا پڙهڻ ۾ مونجهاري جهڙي آهي. پوئين ڇاپي ۾ صورتخطي هاڻوڪي آهي ۽ گهڻو ڪري صحيح به آهي... تنهن ڪري ڪن دوستن جي صلاح سان مون پوئين ڇاپي سرڪاري کي قائم رکي، سڀ ڪنهن صفحي جي هيٺيان بمبئي واري رسالي جون پڙهڻيون ڏنيون آهن." (۲)

غلام محمد شاهواڻي پنهنجي مرتب ٿيل رسالي ۾ لکي ٿو ته، " هي سُر، ڊاڪٽر گربخشاڻي واري نسخي ۾ نہ آهي، ڊاڪٽر ٽرمپ واري نسخي ۾ سُر جو نالو 'ڏاهر' آهي. ڏهر لفظ جي معني پرمانند صاحب پنهنجي لغت ۾ هي ڏني آهي :

" A kind of tune or verse ; A valley between sand hills " يعني: "هڪ قسم جو سُر يا نظم، وارياسي ڀٽن جي وچ واري ماٿري ". (۳)

شاهواڻي صاحب شاه جو رسالو ۱۹۵۰ع ۾ مرتب ڪيو، پنهنجي رسالي جي مُهاڳ ۾ لکي ٿو ته، "شاه جي رسالي جا، ٻه چار مختلف ڇاپا نڪتل هُئا. جن ڪي ڊاڪٽر گربخشاڻي واري نسخي شهه ڏئي ڇڏي، پر افسوس جو ان جا فقط ٿي جُلد نڪتا ، جن ۾ شاه جي مُستند ۳۰ سُرن مان فقط ۱۸ سُر اچي سگهيا، هاڻي مادري زبان کي ترقي وٺائڻ جي منڙي هير لڳي آهي ۽ شاه جي ڪلام جي، قدر شناسي زياده ٿيڻ لڳي آهي. پر شاه جو رسالو مارڪيٽ ۾ ملي ڪونہ ٿو سگهي، ڊاڪٽر گربخشاڻي واري نسخي جون پڙهڻيون عموما قائم رکي، باقي حصي کي پڻ حتي المقدور لاڙي تلفظ ۾ پيش ڪيو آهي." (۴)

شاهواڻي صاحب جي مٿين ٻن حوالن مان اِها ڳالهه ظاهر ٿي، ته شاهواڻي صاحب پهريون عالم آهي، جنهن سُر جو نالو ڏيڻ ڏيندي، انهي سُر تي اِهو نالو ڪيئن پيو تنهن طرف اشارا ڪيا. هِڪ ته اِهو سبب پيش ڪيائين ته، ڊاڪٽر ٽرمپ واري نسخي ۾ سُر جو نالو 'ڏاهر' آهي. ٻيو پرمانند ميوارام جي لغت ۾ آيل معني به ڏني. هِتان ئي 'ڏاهر'

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

مان ’ڏهر‘ ٿيڻ جو ڦيرو شروع ٿيو.

پرمانند ميوارام جي معنائن کي ڏسنداسين ته هُن ’ڏهر‘ لفظ جون ٽي معنائون ڏنيو آهن:

١. هڪ قسم جو سُر. انهيءَ جو مطلب ته ڪنهن راڳ يا راڳڻيءَ جو نالو. اسان اڳتي انهي نُڪتي جو جائزو وٺنداسين ته اِنهي نالي سان ڪو راڳ يا راڳڻي آهي به يا نه.

٢. هڪ قسم جو نظم. ڪنهن به نظمي صنف جي انفراديت يا الڳ صنف هُجڻ جي لاءِ انهيءَ نظم جو مخصوص گهاڙيٽو يا فڪر هُجڻ لازمي هُجي ٿو، جڏهن ته ’ڏهر‘ نالي نظميه صنف ڪا ڪونهي.

٣. وارياسي ڀٽن جي وچ واري ماٿري. اِها ڳالهه درست آهي، ٻن ڀٽن جي وچ واري زمين کي سنڌي ٻوليءَ جي لهجي ۾ ’ڏهر‘ اُچاربو آهي، جڏهن ته هي اصل ۾ ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن کي ڍاٽڪيءَ ۾ ’ڏاهار‘ اُچاربو آهي.

شاهواڻي صاحب کان پوءِ، عثمان علي انصاري جو رسالو ڇپجي پڌرو ٿيو، جنهن پنهنجي مرتب ڪيل ’شاهه جي رسالو‘ ۾ انهي سُر جو نالو ’سُر ڏهر‘ لکيو آهي. جيڪو ١٩٤٧ع کان مرتب ڪرڻ شروع ڪيو هو. سندس سامهون شاهه جي رسالي جا هيٺيان نسخا موجود هُئا.

١. بلڙيءَ وارو نسخو
٢. ڀٽ وارو نسخو
٣. سيوهڻ وارو نسخو
٤. ٺٽي وارو نسخو
٥. درٻيلي جي مخدومن وارو نسخو
٦. بمبئي وارو ڇاپو
٧. ٽرمپ وارو رسالو
٨. مرزا قليچ وارو رسالو
٩. ديوان تاراچند شوقيرام وارو رسالو
١٠. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ وارو رسالو

بعد ۾ مسٽر شاهواڻيءَ وارو نسخو، محمد عثمان وارو نسخو ۽ بشير احمد وارو نسخو به هٿ ڪيائين. انصاريءَ صاحب جو مرتب ڪيل ’شاهه جو رسالو‘، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه ١٩٩٨ع ۾ پهريون دفعو شايع ڪرايو. انصاري صاحب انهيءَ سُر جو نالو ’سُر ڏهر‘ ڇو لِکيو، تنهن جو سبب نه ڄاڻايائين، ايئن ٿو، هِن صاحب، شاهواڻي صاحب جي ڏنل معنائن کي بُنياد بڻايو آهي.

پرمانند صاحب هِڪ لغت جوڙي، ظاهر آهي هن ڪنهن به لفظ جو اُهي سڀ معنائون ڏنيون جيڪي سماج ۾ رائج هُيون. هِڪ ته رسالي ۾ موجود سُر هُيو، جنهن جي ڪري هڪ قسم جو سُر يا نظم معني لکي، پر اِهو ته نه لکيائين ته ڪهڙو سُر/ راڳ يا ڪهڙو نظم؟ پر وارياسي ڀٽن جي وچ واري ماٿري جو انهيءَ سُر سان ڪو واسطو ئي نه آهي، هُن صرف لفظي معني ڏني، پر انهيءَ معني کي آڏواڻي صاحب بُنياد بڻائي، وڌيڪ واضح ڪندي لکيو ته، ”تر ۾ ٻن ڀٽن جي وچ ۾ ماٿر يا ڏاڍي مٽيءَ واري سڌي ميدان کي ’ڏهر‘ چوندا آهن.“(٥) ڪلياڻ آڏواڻي پنهنجي مرتب ڪيل رسالي جي سال ٻڌائي لکي ٿو ته، ” آگسٽ ١٩٥٨ع ۾، هندستان ڪتاب گهر وارن صاحبن جي سرپرستيءَ هيٺ، منهنجو تيار ڪيل شاهه جي رسالي جو نسخو نهايت، زيب ۽ زينت سان ڇپجي ظاهر ٿيو“.(٦)

علامه آءِ آءِ قاضي پنهنجي مرتب ڪيل رسالي ۾ سُر جو نالو ’ڏهر‘ ڄاڻيو آهي، جنهن جو پهريون ڇاپو ١٩٦١ع ۾ شايع ٿيو هو.

آڏواڻي صاحب انهيءَ ڳالهه جو سبب ٻڌائيندي ته، شاهه سائين کي ڏهر مان گذرندي جيڪي خيال آيا، اُهي، هِن سُر ۾ رکيا ويا، انهيءَ ڳالهه کي مضبوط ڪندي، ’ڏاهر‘ کي ’ڏهر‘ طئي ڪرڻ کان پوءِ، سُر جي مضمون تي ڳالهائيندي لکي ٿو ته، ”هن سُر تي اِهو نالو انهيءَ ڪري آيل آهي، جو اُن ۾ سمايل خيال، شاهه صاحب کي هن ڏهر مان لنگهندي آيا آهن. اڳي اُتان درياهه وهندو هو ۽ شاهوڪاري مال ايندو ويندو هو. جسودا جُنگ واپاري هوا. افسوس جو هيئنر اُتي سڃ لڳي پئي آهي. نه درياهه آهي، نه مڪڙي، نه جسودا، نه سُونگي. اُتي هيئنر رڳو ڪنڊن جا وڻ ۽ اَڪ ڦلاريا پيا ڏسجن.“(٧)

آڏواڻيءَ صاحب، نه صرف سُر جو نالو ڏاهر مان ڏهر ڪيو، ۽ هرويرو ٻن ڀٽن جي وچ واري ماٿريءَ ملايائين، پر ’جسوڏڻ‘، جيڪو هِن سُر جي اهم ڪردارن مان آهي،

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

تنهن کي ’جسودن‘ لکي، ان جي معني پڻ غلط ڏني آهي. رسالي ۾ بيت ۽ ان جي سامهون معني ڏيندي، لِکي ٿو تہ:

”کنڊا! تون کيڏو، جڏهن پريو ڊور وهي؟
جسودَنِ جيڏو، تو کو گڏيو ڀهيڙو؟

اي کنڊا! تڏهن تون کيڏو هُئين، جڏهن مهراڻ تار ٿي وهيو. توکي هاڻ جسودن جهڙو پانڌيڙو کو گڏيو آهي؟“[۸] هيٺيان حاشيي ۾ جسودن جي معنيٰ ’انهيءَ ذات جي وڻجارن‘ ۽ ڀهيڙو جي معنيٰ ’قاصد‘ لکي اٿائين. جيکي ٻئي غلط آهن، جسوڏن کا ذات نہ بلک هِک ڪردار آهي، ڄام جسوڏڻ. ڀهيڙو جي معنيٰ سمجهاڻي ۾ پانڌيڙو ۽ هيٺ حاشيي ۾ قاصد. جڏهن تہ جسوڏڻ نہ وڻجارو هو، نہ پانڌي هو، ۽ نہ ئي قاصد هو. جسوڏڻ جي متعلق معمور يوسفاڻي لکي ٿو، ” جسوڏڻ مهڙاڻيءَ کي کن مؤرخن جسوڏڻ آگريو پڻ ڪوٺيو ۽ کيترن ليکڪن وري جسوڏڻ مهڙاڻي کي جدا شخصيت قرار ڏنو آهي. اصل ۾ جسوڏڻ اهو هڪ ئي آهي. مهڙاڻي سندس پاڙو هو ۽ آگريو (آڳڙيہ) سندس وڏن جو پيشو هو.“[۹]

جسوڏڻ حڪومت جي ايراضي ٻڌائيندي معمور صاحب لکي ٿو تہ ”ٿرپارڪر ۽ بدين ضلعن واري ايراضيءَ تي هن خاندان جي سپوٽ شخصن ڄام جسوڏڻ مهراڻي جي حڪومت رهي، جيڪا پاري ننگر کان وٺي پٽيهل تائين رهي. جنهن ۾ پٽيهل جي ڪناري جسوڏڻ جي وڏن جو آباد ڪيل شهر آڳڙي هو. جنهن جا کنڊر اڄ بہ موجود آهن. ’آڳڙي‘ شهر انهي ڪري مشهور ٿيو، جو جسوڏڻ جا وڏا، لوهارڪو ڪم کندا هئا، جنهن ۾ بہ، تراريون ٺاهڻ سندن خاص پيشو هو ۽ انهيءَ پيشي جي ڪري اُهي ’آڳڙيا‘ سڏبا هئا.“[۱۰]

جسوڏڻ جو ذڪر شاه صاحب سر ڏاهر جي مُختلف بيتن ۾ هيٺين ريت ڪيو آهي:

”جسودن جيڏو، تو کو ڏٺو ڀهيڙو.
جسودن جهڙا يار، پٺا وير وماس ۾.
آهِمِ اولاڪو، جسودن جو جان ۾.
تڏهين تازِيُنِ تورُ، هو جسودن سين.“[۱۱]

جڏهن تہ آڏواڻيءَ صاحب کان اڳ ۾ شاهواڻي صاحب هِن سُر جي مضمون متعلق لکي ڇڏيو هُيو، هُن ڪتي بہ، تر يا انهيءَ جي پٽن جي وچ واري ماٿري ۽ وري اهي خيال

پٽائيءَ کي ڏهر مان گذرندي آيا، اهڙو کو بہ ذڪر نہ ڪيائين، هو لکي ٿو تہ، ”هن سُر ۾ مُختلف موضوعن تي بيت ڏنل آهن. پهرين داستان ۾ کنڌي کي مخاطب ٿي اُن کان خبرون ورتيون ويون آهن. ۽ مڇ کي وجهہ وڃائي پاڻ کي تانگهي پاڻي ۾ موت جي شڪار ٿيڻ تي تنبيهہ ڪئي وئي آهي. ٻئي داستان ۾ رسول ڪريم جن کي هڪل ۾ حامي ٿيڻ لاءِ التجائون ڪيون ويون آهن، خدا کان مهربانيون مڱيون ويون آهن، ۽ ڪُجهہ سسئي جي پريشان حاليءِ جون حقيقتون ڏنيون ويون آهن. ٽئي داستان ۾ مالڪ کي گهٽي سمهڻ کان منع ڪئي وئي آهي. ۽ اگهور نند مان جيڪي اُگرا نتيجا نڪرن ٿا، تن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. چوٿين داستان ۾ ڪُونجڙين جي ميل ميلاپ ۽ ٻَڌيءَ جي بيان ڪرڻ بعد، ساٽن شڪارين جي ظُلم جو احوال ڏنو ويو آهي، تہ ڪيئن شڪاري کا ڪونج ماري ٿو. ۽ ٻيون ڪونجون اُن جي اوسيئڙي ۾ داٽو پاڻي نہ ٿيون ڪائن ۽ پيئن. آخر ۾ لاکي ۽ سندس گهوڙي لکي جو احوال ڏنل آهي.“[۱۲]

آڏواڻي صاحب کان پوءِ کن ٻين مُرتبن بہ انهن سببن ۽ معنائن بُنياد ٻڌائي لِکيو. فقير محمد قاسم راهمون پنهنجي مُرتب ڪيل ’شاه جي گنج‘ ۾ لِکي ٿو تہ ”ڏهر لفظ جي معنيٰ وارياسو پٽ. ڏهر سڏو علائقو. هن سُر ۾ لطيف سرڪار ڪونجن ۽ رونجهن کي ڳايو آهي. هن سُر ۾ محبوب مصطفيٰ ﷺ جن کي پڪار ڪئي آهي. ڄام لاکو ۽ اوڏڻ کي بہ ڳايو آهي. هي سُر مختلف موضوعن تي آهي.“[۱۳]

غلام مصطفيٰ مشتاق ميمڻ پنهنجي مُرتب ڪيل ’شاه جو رسالو‘ ۾ لکي ٿو تہ، ”ڏهر چئبو آهي ٻن پٽن جي وچ واري سخت مٽي واري ماٿري يا ميدان کي. شاه صاحب جڏهن هن واريءَ کان گذريو تہ اتي بيٺل کنڌي کي ڏسي اُتي اڳ وهندڙ واهہ ۽ ساوڪ جو خيال آيس ۽ کنڌي سان ويهي رهاڻ ڪيائين تہ هينئر هو ڇا محسوس ڪري رهيو آهي.“[۱۴]

”اڳتي انهي سُر جي فڪر ۽ شاه جي شاعريءَ جي فلسفي جي حوالي سان لکي ٿو تہ” شاه صاحب جي اصل مول ۽ متو بہ هن سُر ۾ غافل انسان کي سُجاڳ ڪرڻ آهي. تہ هن وقت جڏهن آرام آهي، عيش ۽ فرحت آهي. تہ تون غافل ويٺو آهين، اُهي وقت جڏهن گذري ويندا، تہ پوءِ هٿ هٽندين.“[۱۵]

عبدالغفور سنڌي، سر ڏهر جي شرح لکندي، نہ صرف نالي ۽ موضوع جي حوالي سان آڏواڻيءَ صاحب واري ساڳي غلطي دهرائي پر، جسوڏڻ کي جسودن لکي،

ساڳي معنيٰ لکي، ”محصول وٺندڙ ڪامورن، وڻجارن ۽ جسودن جي قومن جو وڏو ڇهچٽو هوندو هو.“[١٦]

مٿي ذڪر ڪيل نسخن ۾ ڇاپي رسالن سان گڏ ۾ ٻين رسالن جي ”ڳاڻيٽي جي حساب ڪان اٺ بمبئي ڇاپا، نائون ڊاڪٽر ٽرمپ وارو نسخو، ڏهون چوويهن سٽن وارو قديم ڇاپو، يارهون مولانا بختيارپوريءَ وارو نسخو، ٻارهون برٽش ميوزيم وارو نسخو، تيرهون قاضي احمد وارو منتخب، چوڏهون مرزا قليچ بيگ وارو ڇاپو، پندرهون خانبهادر محمد صديق وارو ڇاپو ۽ سورهون محمد عثمان ڏيپلائيءِ وارو ١٩٥١ع وارو ڇاپو، اهڙا ڇاپا آهن، جن سيني ۾ سر ڏاهر لکيل آهي. ٻئي طرف ڇاپي رسالن مان فقط اٺن رسالن ۾ سر ڏهر لکيل آهي، جن مان فقط تارا چند شوقيرام وارو رسالو ١٩٠٠ع جو ڇپيل آهي، باقي سڀ رسالا ١٩٥٠ع ۽ ان ڪان پوءِ واري ويجهي دور جا ڇپيل آهن. انهي حساب سان قديم رسالن ۽ گهڻن رسالن کي ترجيح ڏبي ۽ هن سر کي سر ڏهر نہ بلڪ سر ڏاهر سڏبو.“[١٧] جڏهن تہ سگهڙ حاجي الهداد جنجهي شاهہ جو ڪلام سهيڙي شاهہ جو گنج جي نالي سان ڇپرايو، جيڪو ڪويتا پبليڪيشن، ٻيو ڇاپو ٢٠٠٨ع ۾ ڇاپيو. جنهن ۾، حاجي صاحب انهي سُر جو نالو ’سُر ڏاهر‘ لکيو آهي.

معمور يوسفاڻي جي خيال موجب تہ اصل لفظ ڏاهر هو جيڪو اچار کي ننڍو ڪري اچارڻ سان ڏهر ٿيو آهي. لساني ڦيرن جي مثالن سان وضاحت ڪندي لکي ٿو تہ، ”لسانيات جي دائري ۾ ٻنهي لفظن جو جائزو وٺبو تہ ڏهر لفظ، ڏاهر جو مخفف (ننڍو ڪيل) ڏسڻ ۾ ايندو. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڏاهر جا هم وزن ڪئين لفظ ملن ٿا، جن جا مخفف پڻ ڏهر جهڙا ٿين ٿا، جيئن واهر مان وهر ۽ ٿاهر مان ٿهر لفظ جڙيا آهن. اهڙي طرح ساڳي دائري ۾ لوهار مان لوهر، ميهار مان ميهر، ڏاتار مان ڏاتر لفظ ٺهيا آهن. اسان وٽ بہ ڏاهري قوم جي ماڻهن کي عام طرح ڏهري سڏيو وڃي ٿو.“[١٨]

معمور صاحب ’ڏاهر‘ لفظ جو اشتقاق ڪندي، سندس معنيٰ واضح ڪندي لکي ٿو ت، ”ڏاهر لفظ جي معنيٰ آهي، سڌ سما يا ڏس پتو ڏيڻ وارو. هي لفظ بنيادي طرح ’ڏاهہ‘ لفظن مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي خبرچار، اهڃاڻ، ڏس، پتو، سڌ سما وغيره. لسانياتي پيچ گهڙ موجب ’ڏاهہ‘ جي پوئتان اَر حرف ملائڻ سان (ڏاهہ ار) ڏاهر لفظ ٺهيو آهي، جيڪو مشهور سنڌي نالو آهي، جيڪو قديم سنڌي نالو آهي جيڪو قديم دور ڪان سنڌ جون قومون پنهنجي اولاد تي رکنديون آهن.“[١٩]

مٿين حوالن اِهو ظاهر ٿئي ٿو تہ، شاهواڻي صاحب، ڏاهر يا ڏهر جو مُختلف معنائون ڏنيون. انهن مان ٻن پٽن جي وچ واري ماٿريءَ واري معنيٰ کي آڏواڻي صاحب بنياد بڻائي، انهن سُر سان ڳنڍيندي لکيو تہ شاهہ صاحب کي ڏهر واچان گذرندي جيڪي خيال آيا، سي بيت هِن سُر ۾ رکيا ويا آهن، انهيءَ پوءِ جي مرتبن بہ بنا ڪُجهہ وڌيڪ سوچڻ جي، اِهو ئي خيال برقرار رکيو ۽ اڄ جا مُحقق بہ انهيءَ معنيٰ تي متفق آهن. اِها ڪهڙي ڳالهہ ٿي جو شاعر جنهن جڳهہ تي ويٺو هُجي، سُتو هُجي، ڪو ڪم ڪندو هُجي، پنڌ ۾ هُجي، تہ اُتي ان کي جيڪي خيال اچن ٿا، تہ انُ جڳهہ جي نالي پويان انهي سُر يا صنف جو نالو رکجي. جيڪڏهن ايئن هُجي تہ پوءِ سُر پوٺو، سُر ٻيڙي، سُر گهوڙي، سُر ڪراڙ، سُر پٽ وغيره بہ هُجڻ گهُرجن، جو شاهہ صاحب کي انهن جڳهن تي هوندي خيال آيا هوندا. ۽ ٻي ڳالهہ تہ ڪنهن کي ڪهڙي خبر تہ شاعر کي ڪهڙو خيال ڪهڙي جڳهہ، حالت، ۽ ڪيفيت ۾ آيو آهي، اِهو شاعر جو اندروني معاملو آهي. تہ هو ڪهڙي ڪيفيت جو اظهار ڪڏهن، ڪٿي ۽ ڪيئن ٿو ڪري. اِهو انهي جو تخيل هوندو آهي، تہ جيڪڏهن هو ڪنهن واقعي کي تمثيل طور پيش ڪري ٿو، تہ ضروري ناهي تہ، هو انهيءَ واقعي جو اکين ڏٺو گواهہ هُجي ۽ جتي واقعو رونما ٿئي ٿو، اُتي ئي ٺهہ پهہ شاعري ڪرڻ شروع ڪري ڇڏي، (اِهو تہ لوڪ ادب جي صنف ’واقعاتي بيت‘ ٿيا) ۽ پويان ٻيا وري انهيءَ شاعريءَ کي انهيءَ هنڌ يا جڳهہ جي نالي جي عنوان سان سڃاڻين. جيڪڏهن ايئن هُجي تہ ڀٽائي ڪربلا جو ميدان نہ ڏٺو، نہ سسئي سان پنڌ ڪيائين، نہ سُهڻيءَ سان گڏ گهڙو ڪٽي درياهہ ۾ گهڙيو وغيره ۽ نہ ئي انهن سُرن جا نالا ماڳن جي حوالي سان آهن.

جڏهن سُر ڏهر جي نالي جو ٻن پٽن جي وچ واري ماٿريءَ سان ڪو تعلق ناهي تہ پوءِ اسان انهيءَ سُر جي نالي جا سبب سُر جي موضوع يا موسيقيءَ جي حوالي سان ڳولهينداسين. سُر ڏهر جي موضوع جي حوالي سان سڀئي محقق انهيءَ خيال جا آهن، تہ انهي سُر ۾ ڪو هِڪ مرڪزي خيال نہ آهي. هر داستان جو موضوع الڳ الڳ آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب لکي ٿو تہ، ”ذات الاهي جي ذڪر ۽ ياد الاهي ۾ ورتل دلين طرفان حمد ۽ ثنا کي، آگاهي وقت ڪان وٺي صوفين ۽ درويشن جي سماع وارين محفلن ۾ ’سر ڏهر‘ ۾ آلاپيو ويو. هن سُر جي پهرين داستان جو موضوع ئي آهي ساري جهان جي خالق ۽ پالڻهار موليٰ مهربان جي صفت ۽ ساراهہ ۽ سندس مهر ۽ ٻاجهہ لاءِ دعا. انهيءَ لحاظ ڪان، انهن بيتن کي فقيرن ذڪر طور سُر ڏهر ۾ آلاپيو. ساري

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

جهان جي خالق ۽ پالڻهار جي وڏائي ۽ واکاڻ سان گڏ، هن زمين تي انسان عارضي زندگي جي حوالي سان ڪيس ترغيب ڏنل آهي ته هي حياتي هڪ عارضي منزل آهي يا مانجهاندي جو ماڳ آهي، انهي ڪري ڏکيون رتائون رتڻ ۽ وڏيون اميدون رکڻ بي سود آهن. ننڊ ۽ غفلت بدران بيداري ۽ سجاڳي واري حالت ۾ هجڻ ضروري آهي. اها سجاڳي ۽ بيداري ڌڻيءَ کي ياد ڪرڻ سان حاصل ٿيندي.

داستان ٻئين ۾ جسوڌڻ آگري جي دؤر ۾ پٽيهل درياهه ۾ پاڻي جي موج سببان ملڪ ۾ آبادي ۽ ماڻهن جي خوشحالي ۽ ان بعد وري پٽيهل ۾ پاڻي گهٽجڻ ۽ سُڪڻ، ماڻهن جو لڏڻ ۽ ملڪ جو ڦِٽڻ هن داستان جو مکيه موضوع آهي.

داستان ٽئين ۾ اڳين وقت جي وڏي ارڏي ۽ اٽر سردار لاکي ڦلاڻي جي ڳٽت ڳالهين ۽ ڏاڍاين جا اهڃاڻ ڏنل آهن. سندس ڳڻ اهو هو جو غريب اوڏڻ سان دل لاتائين، اوڏن جي لڄ پت رکيائين ۽ ڪين پاڻ وٽ اجهو ۽ اوٽ ڏنائين. سندس ڏاڍائيِ اِها هر طرف هُلائون ڪري مال ڦري، ڪاجي راڄن کي لڏايائين. ريٻارين ۽ جاڙيجن جا ته وڳ ڪاهيائين. پر اُهي راڄ جيڪي ملڪ جي حاڪم راءِ ڪنگهار جي پناهه هيٺ هئا تن جو ٻه لوڙيون هنيائين.

داستان چوٿون سنگهارن يعني مالدارن جو وڏي چاهه سان مال چارڻ ۽ چارڻ پاڻ ۾ گڏ رهڻ ۽ سندن صلح سانت ۽ اطمينان واري سماجي زندگيءَ جو آئينو آهي.

داستان پنجين ۾ ڪونجن جي اعليٰ وصفن جي اهڃاڻ ڏنل آهي. ۽ ڪوجن جي ڪهل ڪرڻ ۽ ڪين نه مارڻ جي ترغيب ڏنل آهي. ڪونجن جون اعليٰ وصفون اهي جو اُهي قوت ۽ چُوڻي خاطر ديس ڇڏي پرديس اچن پر وطن ٻه وسارين ۽ وري پوئتي ورن هو. اُهي ٻاجهاري ٻولي ڪن. وڳر ڪري هلن ۽ هڪٻئي کان جدا نه ٿين ۽ جيڪا منجهائن پوئتي رهجي وڃي ته ان کي سنڀاري ساڻ ڪن. انهي ڪري ڪين سندن واسطي دعا ته شال ڌڻي پنهنجي ٻاجهه ڪري ڪيس سندن وطن ۾ پنهنجي ٻچن سان ميڙي.“[۲۰]

سُر ڏهر ۾ جنهن جاگرافي ۽ اُن سان وابسته تاريخي واقعن، ڪردارن، ماڳن مڪان، ڍورن، پڙن جو ذڪر ٿئي ٿو، اُن جو سرسري جائزو پيش ڪنديِ اِهو ڏسنداسين ته انهن جو انهي سُر جي نالي سان ڪهڙي ۽ ڪيتري وابستگي آهي.

”هتي قديم دور ۾ وڏا وهڪرا يا ڪن وهڪرن جون جيڪي شاخون وهنديون

هيون، انهن لوٽي، سرسوتي ۽ جمنا جون شاخون، نار، جهول ۽ گهلوءَ جون شاخون- واهند، دامن، هاڪڙو، ريٽي، ٻوڏاري، پوراڻ، پينگهارو، ڳونيرو، ميٽي، ڍاڳي ۽ ڍوڙ وغيره ڳٽي سگهجن ٿا. اهي سڀئي وهڪرا اوڀر، اوڀر اتر ۽ اتر کان اچي هن ضلعي جي ڌرتيءَ کي آباد ڪندا هئا. جنهن جا آثار ۽ نشان هنڌين ماڳين موجود آهن.“[۲۱]

انهن درياهن، ڍورن ۽ ندين جي وهڪرن ۽ شاخن جي ڪپن تي ڪيترائي شهر جڙيا، آباد ٿيا. جن مان ڪيترن ئي جا ڪنڊر اڄ ٻه پسي سگهن ٿا. جن مان، ”جوٽا گڏ، ڪيرٿي گڏ، پارٿين گڏ، ساڪي جو گڏ، اونچل ڪوٽ، ڪانڌل ڪوٽ، ڪانجي ڪوٽ، مارل جو ڪوٽ، ڪسل ڪوٽ، وڳهه ڪوٽ، عمرڪوٽ، نئون ڪوٽ، مهڙڪوٽ، ٻٽو ڪوٽ، ٻرڙائي ڪوٽ، سنڌرن جو پڙو، جسيرل جو پڙو، بولدن جو پڙو، راڻي جو پڙو، دلوراءِ جو پڙو، حمل جو پڙو، ڳاڙهو پڙو، لاليءَ جو پڙو، پڇٽ جو پڙو، ڪينجهه جو پڙو، ارٽيءَ جو پڙو، نور علي شاه واري پڙي، سونبور واري پڙي، واهوندين واري پڙي، ڳاڙهي پڙي، ڏنيرلو، دڙيلو، پوريلو، ڏيپلو، ٿمونهي، جهڙٻي، ڪڏي، گنج گوندي، راڄاري، اڪڙي، راڄيا چانئين، بازاريا، پوڏيسر، جوارياسر، تڳوسر، ٻلهيار، ڳاهيار، اڪڙو، ڪاروڙو، ڪيراهو، پوٽيو، ليورِ، ٽائونگ، ڏهر، چوٽاڻ، اسلام ڳڙهه ، فتح ڳڙهه، ڪن، شرواهه، ٽيڪراءِ، سينگاريو، سونٽي ۽ ٻيا.“[۲۲]

پر هاڻي انهن ندين، ڍورن يا شاخن جا وهڪرا هتي ناهن، نتيجي ۾ سڄ لڳي پئي آهي. ”البته ٿر جي ڪن ٿورڙن ٽڪرن تي ٿوري ڪي گهٽي وسنون نظر اچي ٿي، ورنه سڄ ئي سڄ پئي واکا ڪري. چون ٿا ته، جتي اڳين وقت ۾ نهرن جي ڪنارن، ڪپرن ۽ ڪنڌين تي جيڪي قيمتي وڪر جا ڪوڙ هوندا هئا، اڄ اُتي سواءِ ڪکن، پنن ۽ واري جي دڙن جي ٻيو باقي نه ٿو نظر اچي. ايتري تائين وڻ ٽڻ ته ٺهيو، پر ڪرڙن ۽ ڪانڌيرن جي ڪنڍن جي ٻه اهڙي حالت ٻڻي آهي، جو هو پنهنجو اڳيون اوج ٻه وساري چڪا آهن.“[۲۳]

ٿر جي پائر واري پٽ وارو پاڱو جسوڌڻ جي راڄڌانيءَ جو حصو هو. پائر جي پٽ ۾ شاهه لطيف جي سير سفر جو ذڪر ڪندي معمور صاحب لکي ٿو ته:

”وات ۾ جيڪي شهر اچن ٿا، انهن ۾ ڏهر ٻلهياري ۽ جتن جي ترائي مشهور آهن. قديم دؤر ۾ ڏهر ۽ ٻلهياري ۾ سنڌ جا قديم وهڪرا اچي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندا هئا، جن لاءِ شاهه صاحب فرمايو آهي ته:

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

ڏاڳي ۽ ڍور ٻئي وهن ٻلهيار ۾،
تڏهن تاجڙين تور، هئي جسوڏڻ سان.

جسوڏڻ جي دؤر ۾ اهي ٻيئي شهر آباد هئا، انهن مان ڍوري جي ڪناري تي مشهور وڏو ڪنڊو بيئل هو، جنهن سان مخاطب ٿيندي شاهه صاحب فرمايو ته:

ڪنڊا تون ڪيڏو، جڏهن پريو ڍور وهي،
جسوڏڻ جيڏو، تو ڪوڳڏيو پهيڙو.

اهڙي طرح شاهه صاحب ڪنڊي کي ۽ ڪنڊي ڏٽي جسوڏڻ مهڙاٽي کي خطاب ڪندي انهي دؤر جي تاريخ جا اهڃاڻ ڏنا آهن. جن ۾ پارڪر کان پيٽيهل تائين جاگرافي ۽ تاريخ ملي ٿي."[٢٤]

ڪاڪو پيرو مل مهرچند آڏواڻي لطيفي سئر ۾ لکي ٿو ته، "لکپت ۽ ابراسو جي وچ ۾ چتراڻو نالي هڪ ڏونگر آهي، جتان اڳتي هڪ درياهه وهي، ماندوي جي ويجهو ڪڇ جي نار ۾ چوڙ ڪندو هو. انهيءَ کي 'پتريل' يا 'پٽيهل' درياهه چوندا هئا. اهو درياهه ڪيترن سالن کان سڪي ڊويون (ڊٻون) ٿي ويو آهي ۽ منجهس جهنگلي وڻ ٽڻ بيٺا آهن. رسالي جي سر ڏهر ۾ انهيءَ ڍوري جو نالو ۽ انهيءَ جي حاڪم جسودن موراڻيءَ جي ڳالهه بابت اشارا آهن."[٢٥]

مٿين حوالن مان شهر ڏاهر جي اشارا ملن، جيڪو ڄام ڏهر جوڙايو هو. جنهن جي باري ۾ معمور يوسفاڻي صاحب لکي ٿو ته، "شاهه صاحب هن سر ۾ سنڌ ۽ ڪڇ جي جنهن ڌرتيءَ جا اهڃاڻ پيش ڪيا آهن. اها ڌرتي قديم دور ۾ مشهور سمي سردار 'ڄام ڏاهر' ۽ ان جي وڏن جي آباد ڪيل پوءِ هئي، جنهن ۾ ڄام ڏاهر جي خاندان جي مشهور شخصيتن جي نالن سان منسوب ڪيترائي آثار موجود آهن جيئن 'هٻو'، 'لوٽو'، 'ڪيرو'، 'ڪريڙ'، وغيره جيڪي قديم دور ۾ سيئي سنڌ ۾ شامل هئا ۽ پوءِ مختلف دورن ۾ ٽٽندا ويا آهن اجا به انهن علائقن تي سنڌ جو اثر غالب آهي. اهو هيئن جو اڄ به انهن علائقن جو ماڻهو جيڪر ڪڇ جي ڏاڪڻين حصي ۾ ويندو ته اتي جا ماڻهو چوندا ته فلاڻو سنڌ کان آيو آهي."[٢٦]

معمور صاحب اڳتي لکي ٿو ته، "جيئن ته ڄام ڏاهر کي به سنڌ توڙي ڪڇ جا

ماڻهو ڄام ڏهر ڪوٺيندا هئا. ان ڪري جڏهن ڄام ڏاهر، وٽ واري سهڻي علائقي ۾ پنهنجي نالي سان شهر ٻڌايو ته اهو شهر به ڄام ڏهر جو شهر سڏجڻ ۾ آيو ۽ گهٽي وقت کان پوءِ ان شهر کي ماڻهن فقط ڏهر ڪوٺيو، جنهن جا آثار ڏيپلي تعلقي جي ٻلهياري ۽ راحمڪي بازار شهرن جي وچ تي موجود آهن، جتان انهي دور ۾، ڍور دريا جو وڏو وهڪرو وهندو هو ۽ اهو شهر تمام آدباد هو، جيڪو هڪ طرف دريائن سان ۽ ٻئي طرف 'گوڙيءَ جي نار' (ڪوريءَ جي نار) سان ڳنڍيل هو."[٢٧]

معمور صاحب ڄام ڏاهر جي راڄڌانيءَ جي ايراضيءَ بابت لکي ٿو ته، "ڄام ڏاهر يا ڏهر جي راڄڌاني ٿرپاڪر ضلعي جي ننگرپارڪر، مٺي ۽ ڏيپلي تعلقن ۽ ڏگهڙي تعلقي جي ڏاکڻين حصي ۾ بدين ضلعي جي ٽنڊي باگي، بدين ۽ گولاڙچي تعلقن ۽ ڪڇ جي لکپت، سنڌڙي ڪريڙ، ٻني، ٻيلي ۽ ٻين قريبي ٻيٽن جا ماڻهو ۽ خاندان جا فرد آباد آهن."[٢٨]

مٿي ڄاڻايل ايراضيءَ جي حاڪمن ۾مان جسوڏڻ نالي وارو حاڪم ٿي گذريو، جنهن جو ذڪر شاهه لطيف ڪيو آهي، جنهن جو تفصيلي ذڪر مٿي ڪري آيا آهيون. انهيءَ جي خاندان مان جيڪي پوءِ حاڪم ٿيا. جن مان "ڄام ڪيريي کان پوءِ ڄام جوجهي ولد سمي هٻي جو راڄ شروع ٿيو، جيڪو پڻ پنهنجي دور جي يادگار شخصيت هو. جنهن کان پوءِ سندس پٽ ڄام ڏاهر ساماڻو، جنهن جو اثر اڳوڻن سيني سردارن کان اڳرو رهيو، جنهن ٻلهيار واري ايراضيءَ ۾ ڍور جي وڏي وهڪري تي هڪ وڏو ۽ نئون شهر آباد ڪرايو، جنهن جو نالو اڳتي هلي 'ڏهر' مشهور ٿي ويو ۽ هنڌين ماڳين ڏاهر جي تعريف ٿيڻ لڳي. جڏهن شاهه صاحب پنهنجي دور ۾ انهيءَ ايراضيءَ ۾ آيو ۽ سمن سردارن جا يادگار ڏٺائين ته انهن کان تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ آثارن واري ايراضي ۽ سردارن کي ڳائيندي، ان سر جو نالو ئي ڪٽي 'سر ڏهر' رکيائين. جنهن کي پوئين دور جي مرتبن سُر ڏهر لکيو آهي."[٢٩]

هِن سُر جي موضوع جي درجابندي ڪندي، مُحترم معمور يوسفاڻي اهو واضح ڪري ٿو ته، هن سُر جو وڏو مضمون جاگرافي آهي، جيڪو ٻين مضمونن سان گڏيل به آهي ته جدا به ۽ ان جا ڪيترا موضوع آهن، جن جو تفصيلي خاڪو جدا ايندو، هتي فقط عنوان يا موضوع لکندس ته جيئن جاگرافي جي مضمون جي وسعت معلوم ٿئي. هن مضمون جا وڏا ۽ خاص موضوع هيئن آهن.

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

١. وهڪرا

٢. علائقا ۽ پٽ

٣. ٻيٽ ۽ جبل

٤. ماڳ مڪان

٥. قومون ۽ ذاتيون

٦. لوڙائو ۽ هاٽو

٧. ماري ۽ شڪاري

٨. پکي ۽ جانور

هن سر جو ٻيو وڏو مضمون تاريخ آهي، جنهن ۾ نائين ۽ ڏهين صدي عيسوي جي تاريخ اجا جزا شامل آهن، جن ۾ مشهور سکر ۽ ڇڳو مڙس جسوڏڻ، آڳڙيو، لاکو ڦلاڻي، پنرو بداماڻي خاص آهن. جن تي اڳتي بحث ايندو.

- مناجات ۽ دعا
- غافل مغرور انسان کي چتاءُ ۽ ڏس
- شاعر جو ذاتي مشاهدو
- **سنڌ جا مشهور وهڪرا:**

i. **اُپرندو هاڪڙو**

ii. **ڍاڳي:**

”جڏهن ’ڍاڳي‘، ڍور، ٻني وهن ٻلهيار ۾،
تڏهن تازٽين طور، هئي جسوڏڻ سين.

iii. **ڍور:**

سچ ڪ سڪو ڍور ڪنڌيين اڪ ڦلاريا،
جنگن چڏيو زور، سر سڪو، سونگي گيا.

IV. **پوراڻ:**

جهوني تون پوراڻ، جنگ چٽيھ سنپرين،
تو ڪي ڏنا هاڻ، لاکي جهڙا پهيڙا.

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

V. **پٽيهل:**

پٽيهل چئي، پرين ڪي، ساري آئون سڪو،
آهم اولڪو، جسوڏڻ جو جان ۾.

- **هن سر ۾ مختلف علائقن جو ذڪر:**

i. **ڪاڇو،ڪڇ، ڪاڇڙو:**

پُڇ تا پير، وڌو راءِ رڪاب ۾،
ڪڇ رهندو ڪير،لاکو لوڙائن سين.

—

تن جاڙيجن جاڙ ڪئي، راءِ سان رنا جي،
ڪيئن ماڻيندا سي،چوهن چارو ڪاڇڙو.

ii. **چوٽاڻ:**

لاکي لوڙيون چڏيون، سرها ٿيا سنگهار،
چوٽاڻي چوڏار، وانديون وس چرنديون.

—

جهڪون نہ جهٽڪن، وڳ نہ پسان وٽ ۾،
آيل سنگهارن، جيڪس چوٽاڻو چت ڪيو.

iii. **وٽ:**

جهوڪون نہ جهٽڪن، وڳ نہ پسان وٽ ۾،
آيل سنگهارن، جيڪس چوٽاڻو چت ڪيو.

iv. **ٻيلو:**

ڪيڏانهن ويا سنگهار، جي هٿا هينين پيٽين،
ڏور تہ ڏوريون يار، ٻيلي ٻنهي ڪنڌيئن.

v. **ڪريڙ:**

اصل سندي آسري، آيون ڍور ڍري،
’ڪريڙ‘ پونءِ ڪري، پير ڏکويا پڪٽين.

vi. **ٻني:**

ٻني ٻهڻ نہ ڏي، جهري ويئي جهوڪ،
لوٽي متان لوڪ، لاکي لک لڏائيا.

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

vii. پاندر:

لاکو لوٽي آئيو، هبي پيئي هاڪ،
پاندر ڪنا پچڙي، ڏونگر پيئي ڏاڪ،
انيون ۽ عراق، گڏيا نہ گئون ٿيا.

viii. پچم:

ix. ڪوهيار /روهہ /چپر:

ڪاچو ۽ ڪوهيار، ڏونگر سندن ڏيهڙو،
ساجهر نيئي بار، ڪوهہ نہ وبين ان سين.

x. لوٽو:

xi. هبو:

لاکو لوٽي آئيو، هبي پئي هاڪ،
پاندر پهري ڪا نہ ڪا، ڏونگر پئي ڏاڪ،
انيون ۽ عراق گڏيا نہ گئون ٿيا.

xii. جهرو:

ٻني ٻهڻ نہ ڏي، جهري وئي جهوڪ،
لوٽي مٿان لوڪ، لاکي لڪ لڏايا.

xiii. پچ:

پُڇئا (پچ ٿا) پُلي پير، وڏو راءِ رڪاب ۾،
ڪڇ رهندو ڪير، لاکو لوڙائن سين.

xiv. ٻدامر:

چيتا ڪيو چٽيج، ٻداماٽي ٻُٽ ۾،
نيٽين نند مَر ڏيج چيڙون چپرا آئيون.

xv. گهاڙي:

لاکي لڳئي ڏينهن، گهاڙي ري ڪيئن گهاريئين،
مٿان وسي مينهن، واٺون ولين چا نئيون.

xvi. ڪنڊو:

ڪندا ڪُڄاڙيا، اُيو آهين ريل ۾،

پرين پُڇاڻا، سڪين پانگهر نہ ٿيئين.

xvii. چوڏانهن چارا:

تن جاڙيجن جاڙ ڪئي، راءِ سان رُنا جي،
ڪيئن ماٽيندا سي، چوڏانهن چارو ڪاڇڙو.

پر سوال اجا بہ پنهنجي جاءِ تي موجود آهي، تہ جڏهن شاهہ لطيف، جسوڌڻ، جسي، جسراج، لاکي ڦُلاڻي ۽ مهرراڻي، ڪيريي، هبي وغيره جو تہ پنهنجي شاعريءَ ۾ ذڪر ڪيو آهي ۽ انهن جي راڄڌانيءَ جي ماڳن مڪانن، وهڪرن، ڍورن ۽ اُتان جي معاشي ۽ جاگرافيائي حالتن جو بہ ذڪر ڪيو آهي، پر اصل ڪردار ڄام ڏاهر، جنهن جي نالي پويان انهيءَ سُر جو نالو رکيو ويو، تنهن جو ڪوبہ ذڪر سندس شاعريءَ ۾ نٿو ملي. تہ پوءِ انهيءَ سُر جو نالو ڏهر يا ڏاهر ڇو ۽ ڪيئن پيو؟

پڇئا پلي نگئو، ڏيئي پاڳوڙي پير،
’جسي‘ ۽ ’جسراج‘ جو، مٿي واندين وير،
ڪڇ رهندو ڪير؟ لاکو ’لوڙائو‘ ٿيو!

جيئن تہ، شاهہ جي رسالي ۾ جن سُرن جا نالا موضوعاتي (مثال طور سُر سهڻي، سُر مارئي، سُر سامونڊي وغيره) ناهن، تن جا نالا موسيقيءَ جي راڳن جي نالن سان رکيل آهن. جيئن تہ ڏاهر جي سُر ۾ آيل شاعريءَ جو نہ ڄام ڏاهر سان ۽ نہ ئي ڏهر (ٻن پٽن جي وچ واري ماٿري يا زمين) سان واسطو آهي، تہ پوءِ اسان اِهو ڏسنداسين تہ، انهيءَ سُر جو نالو موسيقيءَ جي راڳن جي نالي سان لاڳاپو تہ ناهي.

شاهہ جي رسالي جي سُرن جي حساب سان ورڇ، ترتيب ڏيڻ ۽ ”شاهہ عبداللطيف ’موسيقي‘ جي انهيءَ نيئن تحريڪ کي عملي جامي پهرائڻ لاءِ سن ١٧٤٢ع ڌاري جڏهن هن ڀٽ تي هميشہ لاءِ سڪونت اختيار ڪئي، تڏهن هڪ مستقل ”راڳي جو ادارو“ قائم ڪيو. ان سلسلي ۾ پاڻ هڪ نئون ساز ايجاد ڪيائين ۽ پنهنجن فقيرن جي هڪ گروهہ کي پنهنجي موسيقي پريل شعر کي نئين طرز سان ڳائڻ جي ترتيب ڏنائين، جنهن موجب سندس ڪلام کي مختلف موضوعن جي لحاظ سان جدا جدا سُرن ۾ ڳايو ويو ۽ انهيءَ ڪري مختلف موضوعن بابت سندس بيتن ۽ واين لاءِ اهي ’موسيقي جا سُر‘ ئي باب بنجي ويا. هر ’سُر‘ هيٺ آيل ڪلام کي مخصوص لئي ۽ راڳڻيءَ ۾ ڳايو ويو، ۽ هر ’سُرَ‘ کي انهي لئي يا راڳڻي جي نالي سان ئي سڏيو ويو.“[٣٠]

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

”شاهه جي رسالي ۾ جيڪي سر ڏنل آهن، انهن ۾ هيٺين نمونن جا سر شامل آهن:

١. اهڙا سُر، جن جا نالا ڪلاسيڪي سُرن جي نالن تي رکيل آهن، پر اهي سنڌي نموني ۽ سنڌ جي فني انداز ۾ ڳايا ٿا وڃن ۽ انهن ۾ ڪنهن لوڪ داستان ۽ علاقائي روماني داستان جو ذڪر لازمي طور موجود ڪونهي. اهڙن راڳن ۾ يمن، ڪنڀات (ڪماچ)، سري راڳ، سارنگ، ديسي (ديس) بروو، رامڪلي، پرڀاتي وغيره شامل آهن.

٢. اهڙا سُر، جن ۾ ڪنهن نہ ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ يا علاقائي روماني ڪهاڻيءَ جو ذڪر آهي، جيئن تہ راڻو، مارئي ۽ ليلا.

٣. اهڙا سُر، جن جا نالا ڪلاسيڪي راڳن جي نالن تي رکيل آهن، پر انهن ۾ ڪنهن نہ ڪنهن علاقائي رومان يا لوڪ ڪهاڻي جو بيان موجود آهي.

۴. اهڙا سُر، جن ۾ مختلف موضوع بيان ڪيل آهن، ۽ جن ۾ مشهور ۽ غير موزون قصن جا حوالا بہ اچي وڃن ٿا، جيئن تہ معذوري، آبري، ڪوهياري، رپ، ڪاپائتي، ڏهر، گهاتو، پورب (پوربي) ۽ ڪارايل وغيره.“[٣١]

شاهه جي رسالي جو سمورو ڪلام مُختلف سُرن جي عنوانن هيٺ آيل آهي، جيڪي ڪلاسيڪي ۽ ديسي سُرن جي نالن سان سڏبا آهن. ”سنڌي موسيقيءَ ۾ ڀٽائيؒ جي قائم ڪيل نظام موسيقي ڏانهن توجہ ڏجي ٿو تہ هي معلوم ٿئي ٿو تہ ڀٽائيؒ امير خسروءَ وانگر عربي ۽ ايراني موسيقيءَ کي بہ برقرار رکڻ لاءِ پنهنجي ڪلام جي ٽيٽيهن راڳڻين مان ’يمن‘ ۽ ’حسيني‘ ٻن راڳڻين کي آندو ۽ باقي ٣١ سرن مان ١٦ راڳڻيون (ڪلياڻ، يمن، ڪاموڏ، سر سريراڳ، سهڻي، ديسي ڪاموڏ، سورٺ، ڪيڏارو، آسا، پورب، پرڀاتي، بلاول، ڪنڀات، بروو، رامڪلي، بسنت ۽ تلنگ) ڪلاسيڪي سنگيت مان مقرر ڪيون ۽ پندرهن سرن (ساموندي، ڪوهياري، ليلان چنيسر، راڻو، مارئي، گهاتو، رپ، ڪاهوڙي، ڪاپائتي، ڪارايل، پرڀاتي، ڏهر، ماري، ڍول مارو، هير رانجهو) کي سنڌي موسيقيءَ جي ڌنن جي ۾ ڍاليو.“[٣٢]

مٿئين حوالي مان پتو پيو تہ سُر ڏاهر جو نالو، ڪلاسيڪل موسيقيءَ جي راڳن جي نالن تي بہ آڌاريل ناهي. پر اهو ديسي سُرن جي دائري ۾ اچي ٿو. سيڻي ديسي سُرن تي ڏيان ڏينداسين تہ، ”انهن سُرن مان هر سُر ڪنهن نہ ڪنهن موضوع تي ٻڌل آهي، ۽ روايت مطابق هڪڙي موضوع جو ڪلام ٻئي سُر ۾ نہ ڳائبو ۽ نہ وري ڪنهن هڪڙي لوڪ

ڪهاڻيءَ جي ڪا وائي يا بيت ٻئي سُر ۾ ڳائي ويندي. شاهه ۽ ٻين سنڌي شاعرن جي رسالن جي هر هڪ سر جو جدا موضوع ۽ ان لاءِ جدا راڳ مقرر آهن. اهڙيءَ طرح شاهه جي رسالي جا ڪل سُر ٽيهن کان ڇٽيهن تائين هئا، پر اڄ ڪلهہ جي معياري رسالن ۾ اٺٽيهہ يا ٽيهہ سُر موجود آهن. ان جو مطلب ٿيو تہ شاهه جي راڳ ۾ (سنڌي موسيقي جا) وڏ ۾ وڏ ڇٽيهہ ۽ گهٽ ۾ گهٽ اُٺٽيهہ راڳ شامل هئا. پر اڄ اسان وٽ هر سُر لاءِ جدا راڳ موجود نہ آهي. ڪيترائي راڳ اسان جي ڳائڻن وساري ڇڏيا آهن. مثال طور، ڏهر، ڪاپائتي، گهاتو، ڪارايل وغيره لاءِ ڪي بہ سُر هيئنر موجود نہ آهن، يا اسان جي ڳائڻن کي انهن جي خبر ڪانهي. پر ان جي هي مطلب اصل ڪونهي تہ سنڌي راڳن ۾ ڪي ٻيا راڳ شامل ڪونهن. سنڌي راڳن ۾ ڀيروي، مانجهہ، لاڙائو، سنڌڙو، جوڳ، پهاڙي ۽ ڪيترا ٻيا راڳ بہ آهن ۽ شاهه جا ڪيترا سُر انهن راڳن ۾ بہ ڳايا ٿا وڃن.“[٣٣]

مٿين حوالن مان اِها ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ، جيڪو شاهه لطيف جي رسالي ۾ سُر ڏهر آهي، سو ڳَوين کان وسري ويو ۽ اُن جو وجود ئي ناهي. پر، آئون موسيقيءَ جو تہ ڄاڻو ناهيان، پر ٻوليءَ جو شاگرد هُجڻ جي حيثيت ۾ اها ڳالهہ سمجهي سگهان ٿو، تہ موسيقي پڻ هِڪ ٻولي آهي، جيڪا زباني ٻولين کان مضبوط هوندي آهي. زبان سان ڳالهائجندڙ ٻوليون پڻ ڦٽندي ۽ وجود وڃائيندي پڻ صديون لڳائينديون آهن، تہ موسيقيءَ يا انهي جي راڳ ايتري ٿوري عرصي ۾ ڪيئن ٿي، وسري ۽ ختم ٿي سگهي. منهنجو اِهو خيال آهي، تہ انهي نالي سان ڪا بہ راڳڻي آهي ئي ڪانہ، ۽ جنهن جي هُجڻ جي ڪنهن بہ موجوده ڪلاسيڪي راڳي کي خبر ناهي، انهي ڳالهہ جي تصديق ٽيليفون ذريعي مُحترم تاراچند، ڀٽ شاهہ: مُحترم شفيع فقير، عمرڪوٽ: مُحترم ذوالفقار قريشي، حيدرآباد: مُحترم سڪندر پنهيار، جيڪب آباد ڪئي آهي.

تازو استاد امير علي خان سرگم وسيلي تحقيق ڪري ’شاهہ جو راڳ‘ نالي ڪتاب لکيو آهي. جنهن جو مقدمي ۾ بهاءُ الدين بها سرهندي، موسيقي جي قسمن، راڳن، راڳڻين تي تفصيل سان لکيو آهي. جنهن ۾ ڪلاسيڪل ۽ ديسي راڳن ۾ ڏنل نالن ۾ ڪٿي بہ سُر، راڳ، يا راڳڻي ’ڏهر‘ يا ’ڏاهر‘ جو ذڪر ناهي. ديسي راڳن بابت لکي ٿو تہ، ”هن ۾ راڳ ۽ راڳڻي جي شڪل هوندي آهي. جنهن ۾ ’مارگ‘ وانگر پابندي نہ هوندي آهي. بلڪہ ان قاعدي کان آزاد هوندي آهي، ۽ مختلف جڳهن تي

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

مختلف هوندي آهي. ان ڪي اسين راڳڻيءَ جي علائقائي شڪل بہ چئي سگهون ٿا. ان جو ڳائڻ وڄائڻ 'مارگ' جي مقابلي ۾ ڪافي آسان پڻ آهي. جيئن پهاڙي، تلنگ، جوڳيا، ديس، سنڌڙو ۽ سنڌي ڀيروي وغيره."(٣٤)

اُستاد امير علي خان 'شاهہ جو راڳ' جي جلد ٻئين ۾ لکي ٿو تہ "حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي عليہ رح جي ڏنل هن سُر ڏاهر، جنهن جو بعد ۾ نالو ڦري سُر ڏهر رکيو ويو. هي لفظ بنيادي طرح 'ڏاهہ' لفظ مان نڪتل آهي. جنهن جي معنيٰ خبر چار، اُهڃاڻ، ڏس، پتو ۽ پتو سُڌ سماءُ وغيره آهي. لسانياتي ڇپ گهڙ موجب 'ڏاهہ' لفظ جي پويان 'آر' حرف ملائڻ (ڏاهہ آر) سان ڏاهر لفظ ٿهيو. هي لفظ ٺيٺ سنڌي ۾ مشهور نالو آهي. انهي لفظ مان ڏهيسر جيڪو سنڌي بهادرن ماڻهن ڪي خطاب طور ملندو آهي.

انهي داستان ۾ شاهہ سائين پنهنجي سنگيت ڪي جنهن راڳ جي چالي ڪان آلاپيو آهي. تنهن ڪان پهريائين آروهي_امروهي هيٺ لکجي ٿي.

آروهي: سا ري گي ما پا ڌي ني سا.

امروهي: سا نا ڌا پا ما گي ري پا ما گا ري سا.

اهڙي طرح شاهہ سائين جن جي چالي مان راڳ جنم وٺي رهيو آهي. هنس ڪنگني هن راڳ جو تعلق ڪافي ٺاٽ سان آهي. هن سُر ۾ شاهہ جا راڳائي پڻ رکب ۽ ڌيوت جي سُرن ڪي ڪمزور ڪري لڳائين ٿا. انهي سُر ۾ ٻئي گنڌارون پڻ استعمال ۾ اچن ٿيون. ٻنهي گنڌارن جي استعمال سان هن ۾ بہ ٺاٽ نظر اچن ٿا. ڪرناٽڪي ۽ ڪافي ٺاٽ هن راڳ جو پهريون ڪافي ٺاٽ جي لحاظ ڪان رات جو پويون پهر آهي.

سُر ڏهر جو چالو: سا ني گي ما پا پا گي ري سا پا ما پا نا ڌي پا ما گي سا گي نا ڌي." (٣٥)

اُستاد صاحب جيڪا لفظي معني لکي آهي، ۽ شاهہ جي راڳ جي چالي جو ذڪر ڪيو آهي، تنهن ۾ 'ڏهر' يا 'ڏاهر' بحيثيت سر واضح نٿو ٿئي. اُستاد بہ انهيءَ طرف اشارو ڪري رهيو آهي تہ هي لفظ سنڌ ۾ ماڻهوءَ جي نالي طور استعمال ٿئي ٿو.

جڏهن تہ ڪتاب جو ايڊيٽر حاشيي ۾ وضاحت ڪندي لکي ٿو تہ "هن سُر ڏهر جو لاڳاپو ٺاٽ ڪافي سان جڙيل نظر اچي ٿو. راڳ هنس ڪنگني ڪي سُر ڏهر ڪافي ويجهو آهي. مگر ڪافي ٺاٽ جا ڪي ٻيا راڳ بہ سُر ڏهر جي اندر محسوس ٿيندا

آهن. ڪافي ٺاٽ ۾ يا راڳ هنس ڪنگني ۾ ڪومل گنڌار جو استعمال ٿيندو آهي، مگر شاهہ سائينءَ جي هن سُر ڏهر ۾ ڪومل گنڌار سان گڏ تيور گنڌار بہ لڳايو ويندو آهي. جنهن جي ڪري هي سُر بلڪل جُدا ٿي، پنهنجي جُدا شڪل محسوس ڪرائيندو آهي. بلڪ تيور گنڌار جي استعمال جي ڪري، هي سُر خالص ڪافي ٺاٽ بہ نٿو رهي. بلڪ ٻي ٺاٽ سان بہ پنهنجي وابستگي محسوس ڪرائي ٿو. جيئن تہ سُر ڏهر ۾ ٺاٽ ڪافي جو ٻين ٺاٽن ڪان وڌيڪ حصو موجود آهي، ان ڪري ٺاٽ ڪافيءَ جو مختصر تعارف ڏجي ٿو، جيئن هِن سُر ڪي آسانيءَ سان ڳائي ۽ سُڃاڻي سگهجي.

ٺاٽ ڪافي جا سُر هن طرح آهن: کرج (سا)، تيور ريکب، ڪومل گنڌار، ڪومل مڌم، پنچم، تيور ڌيوت، ڪومل نکاد وغيره

ڪافي ٺاٽ جا سُر هن طرح سان آهن:

- سا، ري، گا، ما، پا، ڌا، ني، سا
- سا، ني، ڌا، پا، ما، پا
- گا، ما، ري، سا."(٣٦)

بهاءُ الدين بها سرهندي ۽ استاد امير علي خان جي تحقيق سُر ڏاهر/ڏهر يا ٻين انهن سُرن، جيڪي اڄ جي گوين ڪان وسري ويا آهن، ڪيتري قدر صحيح آهي. انهيءَ ڳالهہ ۽ سنڌي موسيقيءَ جي ٻين ڪيترن ئي بهترين راڳن، راڳڻين ۽ سُرن تي سنڌي موسيقارن ڪي اداري جوڙي تحقيق ڪري ٻيهر زنده ڪرڻ گهرجي.

مٿئين بحث مان جيئن تہ اِهو ثابت ٿيو، تہ ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ آيل سُر ڏاهر جو نالو نہ موضوعاتي آهي ۽ نہ ئي موسيقيءَ جو راڳ چئو ٿئي ٿو. جنهن جو تعلق 'ڏاهر' نالي تاريخي ڪردار سان آهي، جيڪڏهن اهڙو ڪو سُر هو، تہ موسيقيءَ جي ماهرن ڪي اڳيان اچڻ گهُرجي، ۽ تحقيق ڪري سنڌي موسيقيءَ جي ڪالب ۾ آندي وڃي.

حوالا

١. ميمڻ، حاجي محمد صديق محمد يوسف، 'رسالو شاه عبداللطيف ڀٽائي'، سنڌ مُسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد، سنڌ ١٧_١٣٧١هہ، ص: ١ ۽ ٢.

٢. بيگ، مرزا قليچ، 'رسالہ شاه عبداللطيف ڀٽائي'، محمد يوسف برادرس بڪ سيلر، ١٩٥١ع، حيدرآباد، سنڌ، ص: ٠١

٣. شاهواڻي، غُلام محمد، ’شاه جو رسالو‘، سنڌيڪا ، ڪراچي، ٢٠٠٥ع، ص: ٨٦٦.

٤. ساڳيو، ص: ١٥.

٥. آڏواڻي، پروفيسر ڪلياڻ، ’شاھ جو رسالو‘، (مڪمل)، سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، ١٩٩١ع، ص: ٤٦٧.

٦. آڏواڻي، پروفيسر ڪلياڻ، ’شاھ جو رسالو‘، مڪتبہ بُرھان، اردو بازار، ڪراچي، ص :١.

٧. آڏواڻي، پروفيسر ڪلياڻ، ’شاھ جو رسالو‘، (مڪمل)، سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، ١٩٩١ع، ص: ٤٦٧.

٨. آڏواڻي، پروفيسر ڪلياڻ، ’شاھ جو رسالو‘، مڪتبہ بُرھان، اردو بازار، ڪراچي، ص:٤٤٧.

٩. يوسفاڻي، معمور، ڊاڪٽر نواز علي شوق (سهيڙيندڙ)، ’سر ڏاھر جو مطالعو‘ (مقالو)، ’سُر ڏھر‘ (ڪتاب)، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ_ حيدرآباد، ١٩٨٩ع، ص: ١٩ ۽ ٢٠.

١٠. ساڳيو، ص: ١٨ ۽ ١٩.

١١. شيخ، ڀانھون خان، ’شاھ جو رسالو‘، شاھ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ٢٠٠٢ع، ص: ٢٣٠، ٢٣١ ۽ ٢٣٢.

١٢. شاهواڻي، غُلام محمد، ’شاه جو رسالو‘، سنڌيڪا اڪيڊمي ، ڪراچي، ٢٠٠٥ع، ص: ٨٦٦.

١٣. راهمون، فقير محمد قاسم (ساڪري، ٽر)، ’شاھ جو گنج‘، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، ٢٠١٣، ص: ٥٤٨.

١٤. ميمڻ، غلام مصطفيٰ مشتاق، ’شاھ جو رسالو‘، مهراڻ اڪيڊمي، ٢٠٠٠ع، ص: ٧٢٩.

١٥. ساڳيو، ص: ٧٣٠.

١٦. سنڌي، عبدالغفور، ’شرح سر ڏھر‘، مهراڻ پبلشرز، سکر، ١٩٧٨ع، ص: ٨.

١٧. يوسفاڻي، معمور، ڊاڪٽر نواز علي شوق (سهيڙيندڙ)، ’سر ڏاھر جو مطالعو‘ (مقالو)، ’سُر ڏھر‘ (ڪتاب)، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، حيدرآباد، ١٩٨٩ع، ص: ١٦ ۽ ١٧.

١٨. ساڳيو، ص: ١٧.

١٩. ساڳيو، ص: ١٥.

٢٠. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، ’شاھ جو رسالو‘، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، ٢٠٠٩ع، ص: ١٦٠.

٢١. يوسفاڻي، معمور، ڊاڪٽر نواز علي شوق (سهيڙيندڙ)، ’سر ڏاھر جو مطالعو‘ (مقالو)، ’سُر ڏھر‘ (ڪتاب)، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ_ حيدرآباد، ١٩٨٩ع، ص: ١١.

٢٢. ساڳيو، ص: ١٣ ۽ ١٤.

Kalachi Research Journal كلاچي تحقيقي جرنل

٢٣. سنڌي، ميمڻ عبدالغفور، ’شرح سر ڏھر‘، مهراڻ پبلشرز سکر، ١٩٧٨ع، ص: ٨.

٢٤. يوسفاڻي، معمور، ’لطيف جا ٽر تان پيرا‘، مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور، ٢٠٠٦ع، ص: ٩٩.

٢٥. آڏواڻي، پيرو مل مهرچند، ’لطيفي سئر‘، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ حيدرآباد، ١٩٨٩ع، ص: ٥٢.

٢٦. يوسفاڻي، معمور، ڊاڪٽر نواز علي شوق (سهيڙيندڙ)، ’سر ڏاھر جو مطالعو‘(مقالو)، ’سُر ڏھر‘(ڪتاب)، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ_ حيدرآباد، ١٩٨٩ع، ص:١٧ ۽ ١٨.

٢٧. ساڳيو، ص: ١٨.

٢٨. ساڳيو، ص: ١٨.

٢٩. ساڳيو، ص: ٢٢.

٣٠. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، ڊاڪٽر درشهوار سيد (سهيڙيندڙ)، ’شاھ عبداللطيف راڳ ۾ هِڪ نئين تحريڪ جو باني‘ (مقالو)، ’شاھ لطيف جي موسيقي‘ (ڪتاب)، شاھ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي، ١٩٩٢ع، ص:١١٠.

٣١. عشقي، الياس، ’شاھ لطيف جي موسيقي‘(مقالو)، ڪتاب ساڳيو، ص: ٥٤ ۽ ٥٥.

٣٢. عزيز، شيخ، ’سنڌي سنگيت جو سنواريندڙ ڀٽائي‘(مقالو)، ڪتاب ساڳيو، ص: ١٢٠.

٣٣. عشقي، الياس، ’شاھ لطيف جي موسيقي‘(مقالو)، ڪتاب ساڳيو ، ص: ٥٥ ۽ ٥٦.

٣٤. سرهندي، پير بهاءُ الدين بها، ’شاھ جو راڳ‘ (جلد پهريون) (مقدمو)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ، ٢٠١٥ع، ص: ٢٠.

٣٥. خان، اُستاد اميرعلي، ’شاھ جو راڳ‘ (جلد ٻيو)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد، سنڌ، ٢٠١٥ع، ص:١٢٣٤.

٣٦. سرهندي، پير، بهاءُ الدين بها، ڪتاب ساڳيو، ص:١٢٣٤.

Shah Abdul Latif Bhitai Chair
Shah Abdul Latif Bhitai Chair